

Тетяна Оніпко

ОЛЕКСАНДР ШЛІХТЕР ЯК КООПЕРАТОР: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

Аналізується досвід господарської діяльності державного діяча Олександра Шліхтера під час його перебування на посаді голови правління Всеукраїнської центральної спілки споживчих товариств України у період фінансово-економічної кризи 1923 р.

Історію радянської доби неможливо уявити без тих, хто фанатично здійснював більшовицькі експерименти, будучи переконаним у їх необхідності і правильності. Однією з таких постатей бурхливої і водночас суперечливої епохи був Олександр Григорович Шліхтер. У радянській історіографії він відомий як визначний революціонер-більшовик, соратник Леніна, талановитий партійний і державний діяч, менше наголошувалося на заслугах у галузі економічної науки [1]. Нині про Олександра Шліхтера взагалі не згадують, намагаючись викреслити з нашої минувшини. Проведений автором статті огляд наявної літератури засвідчує, що практично в жодному джерелі не з'ясовано його внесок у розвиток кооперації. Маловідомим є факт, що будучи головою правління Всеукраїнської центральної спілки споживчих товариств України (Вукоопспілки) з кінця травня по листопад 1923 р., О.Г.Шліхтер вирішував непрості питання функціонування системи в умовах економічної кризи - так званих "ножиць цін". Отже, мета даної наукової розвідки - проаналізувати результати піврічної діяльності Олександра Шліхтера на чолі правління Вукоопспілки в один із важких періодів її діяльності - 20-і рр.

© Оніпко Тетяна Володимирівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України

XX ст., пов'язаний з розходженням цінних еквівалентів на промислові товари та сільськогосподарську продукцію.

Біографія О.Г. Шліхтера - типова як для більшовика. Народився він 20 серпня (1 вересня) 1868 р. у місті Лубнах на Полтавщині в сім'ї теслі. Будучи гімназистом Прилуцької гімназії, залучився до революційної діяльності. Сімнадцять років у цілому провів у царських в'язницях та на засланні. Проте у перервах між арештами Олександр Шліхтер встигав навчатися - спочатку в Харківському, а потім у Бернському (Швейцарія) університетах. З 1893 р., двадцятип'ятирічним юнаком, перебуваючи в Полтаві, працював у статистичному бюро місцевого земства. Вірогідно, саме в цей час починається формування його як вченого-економіста. Пізніше О.Г.Шліхтер завідував статистично-економічним бюро Самарського земства, працював економістом-статистиком Красноярської губернської управи. Перші наукові праці молодого вченого друкувалися з 1896 р. Результатом експедиції по Сибіру стала розвідка "Кустарные промыслы в Енисейской губернии" (1915 р.), удостоєна премії Російської Академії наук. Отже, у дореволюційний час Олександр Шліхтер проявив себе не лише як революціонер, а й як талановитий науковець.

З приходом радянської влади О.Г. Шліхтер займався продовольчим забезпеченням Москви та Петрограда, обіймав посаду народного комісара землеробства РРФСР, а трохи пізніше (1918-1919 рр.) очолив Народний комісаріат продовольства України (Наркомпрод). Відомо, що він був жорстким керівником періоду революції та громадянської війни. Робота на посаді народного комісара продовольства в умовах війни вимагала прийняття швидких та оперативних рішень, тому часто О.Г. Шліхтеру доводилось вдаватися до диктату щодо старих кадрів Міністерства землеробства: іноді він ішов на те, щоб арештувати непокірних, які не бажали виконувати вказівки нової влади. Нерідко доводилось нехтувати колективною думкою, нав'язуючи директиви партійних та радянських органів, особливо тоді, коли це стосувалося справи забезпечення робітників та червоноармійців продуктами харчування.

Улітку 1918 р. нова влада намагалася "створити зразок" у продовольчій справі. Саме Олександр Шліхтеру, який відзначався хорошими організаторськими рисами і безкомпромісністю, уряд радянської Росії дав завдання виробити показовий досвід заготівлі хліба. Так почалася історія "Експедиції надзвичайного комісара з продовольства Шліхтера". Його самого та помічників не випадково називали «бійцями продовольчого фронту» [2, с.39]. Революціонерів були надані значні повноваження, він мав усю повноту влади у питаннях, пов'язаних із продовольством. Владу, надану Раднаркомом, більшовик Шліхтер «уміло» використовував. Скрізь, куди він прибував (Тульська губернія, Урал, Сибір, Україна), здійснювалося "беззаперечне виконання розверстки" [3, с.40]

Навесні 1919 р. уряд УСРР запровадив політику "воєнного комунізму". О.Г. Шліхтера направляють в Україну із призначенням на посаду народного комісара продовольства [4, с.3]. З його прибуттям хлібозаготівельна кампанія тут посилилась, у результаті було налагоджене безперебійне постачання хліба до Москви та Петрограда. Лише з 6 по 9 липня 1919 р. було відправлено до радянської Росії 14 маршрутних потягів хліба [5, с.45]. Пізніше Олександр Шліхтер, аналізуючи продовольчу політику в Україні періоду "воєнного комунізму" 1919 р., зізнався, що вдалося забрати у селян 8,5 млн. пудів хліба замість 50 млн. і що "кожний пуд заготовленого хліба забарвлений краплями крові" [6, с.8]. Коментар у цьому разі зайвий.

З другої половини 1921 р. Олександр Шліхтер перебував на дипломатичній роботі в Австрії, будучи при цьому повноважним представником і торгпредом РСФРР. Підтримуючи взаємовигідне співробітництво між країнами різних суспільних систем, він вважав, що прагматичний підхід відкриває «широкий шлях до розв'язання досить важливих, часто-густо дуже заплутаних економічних та політичних питань у спосіб договірною порозуміння" [7, с.293]. Характерно, що

він виступав не лише за європейський, а й за азійський вектор зовнішньоекономічних зв'язків.

О.Г. Шліхтер проявив себе не лише на господарській, але й на ідеологічній роботі. З квітня 1923 р., коли в Україні розпочалася політика українізації, він (вважають, що Олександр Григорович мав німецькі корені) брав активну участь у заходах з її проведення, бо такою була директива згори. Для керівництва українізацією в різних сферах суспільного життя були створені спеціальні підкомісії; одну з них, яка мала проводити українізацію в кооперації, зокрема споживчій, очолив Олександр Шліхтер. Українізація у цій галузі проходила з великими труднощами, особливо в керівному апараті, сформованому з представників різних національностей. Документи переконують, що політика українізації в системі споживчої кооперації тривала не один рік. Слід зауважити, що численні директивні розпорядження і вказівки О.Г. Шліхтера супроводжувалися недостатньою пропагандистською і роз'яснювальною роботою серед кооператорів.

3 травня 1923 р. Олександр Шліхтер працює безпосередньо в споживчій кооперації. Після переведення Володимира Затонського на іншу роботу посада голови правління Вукоопспілки залишалась вільною. Потрібна була людина, котра добре знала б Україну та економічну справу. Так, шляхом формального обрання, а точніше - у зв'язку з директивним призначенням керівництвом правлячої партії переконаний більшовик Шліхтер на 3-ій сесії Ради Вукоопспілки (травень 1923 р.) обійняв посаду голови правління Всеукраїнської спілки споживчих товариств України [8, арк.65]. Сесія ради Вукоопспілки, що проходила під його головуванням, визначила коло питань, які потребували термінового вирішення: фінансове становище споживчої кооперації, активізація торгівлі фабрикантами на селі, організація роботи Книгоспілки та Вищих кооперативних курсів, взаємозв'язки загальногромадянської та робітничої міської кооперації, участь споживчої кооперації в українському та російському товариствах „Експортхліб" тощо [9, с. 2-4]. О.Г. Шліхтер перебував на цій посаді до листопада 1923 р., одночасно залишаючись членом колегії Наркомату закордонних справ СРСР та уповноваженим цього Наркомату в Україні.

Як голова правління Вукоопспілки Олександр Григорович почав активно "перетворювати кооперацію буржуазну на кооперацію соціалістичну". Прикметно, що суттєву увагу він передусім приділяв робітничій кооперації, дотримуючись класового принципу забезпечення населення. Головування О.Г.Шліхтера відбувалося у складний період кризи збуту промислових товарів, коли був порушений товарообмінний еквівалент між містом та селом. Тож як голова правління Вукоопспілки постійно тримав під контролем робітниче забезпечення. Так, на засіданні президії правління Вукоопспілки 8 серпня 1923 р. була заслухана доповідь голови про забезпечення київських робітників хлібом за помірними цінами. Саме він запропонував створити спеціальну комісію у складі представників робітничої кооперації, якій доручили терміново (протягом кількох днів) розробити та представити на затвердження президії правління конкретні пропозиції щодо регулярного забезпечення робітників хлібом та план технічного впровадження їх у життя [10, арк.117].

Документи засвідчують, що О.Г. Шліхтер усіляко відстоював інтереси робітничої кооперації України перед керівними державними органами. Не раз йому доводилося виступати досить різко. Відомо, що 10 вересня 1923 р. до Ради праці та оборони СРСР була направлена телеграма від імені голови РНК УРСР В.Я.Чубаря та голови правління Вукоопспілки О.Г.Шліхтера, в якій виражався протест проти зменшення кредиту по лінії Народного комісаріату фінансів, призначеного робітничій кооперації України. Замість обіцяних 2 млн. крб. НКФ СРСР виділив 1,5 млн. крб. Голова правління Вукоопспілки наполягав на попередній сумі з тим, щоб не відбулося зменшення заготівельних операцій сільськогосподарських продуктів для робітників [11, арк.83]. Після кількох звернень до центральних органів проблему вдалося вирішити позитивно.

Разом з тим у складний час економічної кризи Олександр Шліхтер, на нашу думку, запроваджував суперечливі, не завжди економічно обґрунтовані заходи. Так, наприклад, для активізації торговельної діяльності споживчої кооперації влітку 1923 р. замість фінансово-економічних заходів його підлеглі вдавалися до агітаційних: зокрема, створювали показові кооперативні пункти, організовували конкурси на краще сільське споживче товариство та вклали великі кошти у павільйон на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві для демонстрації успіхів української кооперації. Однак ці популяризаторські акції не вирішили існуючу економічну проблему, дисбаланс цін тривав, поглиблюючись усе більше [12, арк.122].

Для обговорення шляхів виходу зі складної економічної ситуації була скликана IV позачергова сесія ради Вукоопспілки, яка проходила 5-7 жовтня 1923 р. [13]. Голова правління Вукоопспілки О.Г. Шліхтер у своєму виступі констатував: «Кооперація і в центрі, і на місцях в одному відношенні йшла неправильним шляхом, маючи на меті відновлення товарних цінностей, вона і в центрі, і на місцях часто робила зайві високі націнки на товари і цим самим створювала труднощі для придбання товарів споживачами. Цей факт треба визнати, треба перестати скакати за трестами «півником», треба вступити на шлях зниження розцінок» [14, арк. 85-85 зв.]. Після тривалої дискусії сесія ухвалила негайно знизити ціни на товари (див. табл.)*.

Таблиця

Знижки на товари, затверджені IV позачерговою сесією ради Вукоопспілки 5 жовтня 1923 р.*

Вид товару	Скидки
Мануфактура	25%
Сукно	40%
Галантерея	25
Шкіряне взуття	15%
Бакалія	16
Паперові товари	10%
Бакалія	4%
Посуд	25%
Залізні вироби	25%

* Складено на підставі: ЦДАГО України. Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 1743.- Арк. 143.

Ціни були знижені в середньому на 20% у центрі й на 10-15% - на інших шаблях кооперативної системи. У результаті Вукоопспілка понесла серйозні збитки і впродовж 1923/1924 рр. працювала переважно на позичені кошти. [15, арк. 53 зв.]. Проведені заходи щодо зниження цін на промислові товари незабаром стали однією з причин звільнення з роботи голови правління Вукоопспілки Олександра Шліхтера.

Як керівникові йому доводилось розв'язувати конфліктні ситуації у відносинах між Вукоопспілкою та радянськими і кооперативними органами СРСР. Непросто складалася співпраця Вукоопспілки та комісії з внутрішньої торгівлі при Раді праці та оборони СРСР. Так, у службовій записці РПО СРСР (датованій 11 жовтня 1923 р.) від правління Вукоопспілки вимагали пояснити укладення правлінням торговельних угод на Нижньгородському ярмарку, що свідчило про неврегульованість відносин між союзними і республіканськими структурами. Незважаючи на диктат центру, О.Г. Шліхтер у цій ситуації зумів відстояти законність здійснених Вукоопспілкою торговельних операцій щодо закупівлі мануфактури, яка користувалася великим попитом у селян [16, арк. 84].

Протягом осені 1923 р. О.Г.Шліхтер брав активну участь у розробці документів, які стосувалися переходу пайовиків споживчої кооперації на добровільне членство. Проте запроваджувати в життя ці рішення довелося вже його послідовникам.

Немало зробив Олександр Шліхтер для виходу української кооперації на закордонні ринки. Зовнішньоекономічні операції він вважав надзвичайно важливою справою Вукоопспілки. Архівні документи дають підставу стверджувати, що голова правління підтримував зв'язки з Міжнародним кооперативним альянсом (МКА). Ряд листів до МКА за підписом Олександра Шліхтера складено англійською мовою. У червні 1923 р. Олександр Григорович був обраний до складу Центрального комітету альянсу, де отримав можливість пропагувати досягнення української кооперації [17, арк. 70]. Саме на час його перебування на посаді голови правління Вукоопспілки припадає запровадження в Україні (перша субота липня) святкування Міжнародного дня кооперації, що сприяло тіснішим зв'язкам споживчої кооперації з європейським та світовим кооперативним рухом, зростанню авторитету УСРР.

Оскільки вищою інстанцією у споживчій кооперації тоді була Центроспілка СРСР, українська кооперація не могла розгорнути свою закордонну діяльність на повну силу. Протягом вересня 1923 р. О.Г.Шліхтер неодноразово звертався в різні інстанції щодо оформлення права української кооперації як самостійного органу за кордоном. Зокрема, він переконував керівництво УСРР сприяти оформленню права на представництво Вукоопспілки у Берліні, одночасно клопотався з аналогічним проханням перед Радою праці та оборони СРСР. [18, арк. 81]. Нарешті, питання було вирішено, й українські кооператори відкрили самостійне представництво в Німеччині, що сприяло розширенню зовнішньоекономічних зв'язків [19, арк. 85-86].

У листопаді 1923 р. О.Г. Шліхтера звільнили з посади голови правління Вукоопспілки. Це був час, коли розбіжність у цінах на промислові товари та сільськогосподарські продукти досягала своєї кульмінації. Переконані, що для усунення Олександра Шліхтера з посади було принаймні дві причини. По-перше, як уже зазначалось, він не виправдав сподівання вищого партійного та державного керівництва щодо роботи очолюваного ним центрального апарату споживчої кооперації у період загальної фінансово-економічної кризи, давши розпорядження про зниження цін на промислові товари, що збільшило збитковість кооперативних організацій. По-друге, позначилася напруженість у стосунках з колегами по роботі. Як підтверджують архівні документи, Олександрові Григоровичу іноді бракувало толерантності і виваженості у ставленні до співробітників [20, с. 6-7].

Варто підкреслити, що колишній голова правління Вукоопспілки О.Г. Шліхтер не був усунутий від влади взагалі, він продовжив роботу у керівних партійних і державних органах УСРР. З 1924 р. Олександр Григорович входив до складу кооперативної наради при ЦК КП /б/У, яка існувала як директивний партійний орган з метою керівництва всіма видами кооперації. У тому ж році його призначають ректором Комуністичного університету імені Артема в Харкові, де особливо гостро точилася партійна боротьба з прихильниками Троцького. Протягом 1924-1926 рр. Олександр Шліхтер, згідно з директивними вказівками, намагався "вичистити ворожі елементи" в цьому навчальному закладі. До речі, тут готували також керівні кадри для центрального апарату Вукоопспілки та райспоживспілок [21, арк. 185].

Протягом 1927-1929 рр. старий більшовик обіймав посаду народного комісара земельних справ. Він був прихильником колективізації сільського господарства, однак у листопаді 1929 р. на пленумі ЦК ВКП /б/, всупереч лінії Сталіна, виступав Молотова та Кагановича, разом із головою Укрколгоспцентру І.О.Гавриловим висловився за термін завершення колективізації не за рік, а за п'ять років. Можливо, саме тому незабаром Олександра Григоровича звільнили з посади наркома землеробства України.

О.Г. Шліхтера часто називають одним із творців голоду в Україні 1932-1933 рр. У даному питанні дотепер існує ряд серйозних суперечностей. Так, він справді був виконавцем волі Сталіна щодо колективізації села, одним з тих, хто забороняв завозити промислові товари і продукти у села, які не виконали плани

хлібозаготівель, контролював кожен крок як кооперативної, так і державної торгівлі [22, с. 381]. Однак, виступаючи на III Всеукраїнській конференції КП/б/У, яка відбулась у Харкові 6-9 липня 1932 р. за участю представників Москви, говорив про нереальність темпів колективізації і перевищення планів хлібозаготівель [23, с. 197-198]. Усе ж, будучи виразником інтересів правлячої партії, О.Г. Шліхтер причетний до голодної смерті тисяч українців. Це жорстока правда, яку не можна перекреслити.

Безсумнівно, Олександр Григорович справді був талановитою людиною. Працездатність його була феноменальною. За ініціативи О.Г.Шліхтера був створений Інститут соціалістичної реконструкції сільського господарства. Він відстоював необхідність створення в республіці власної промисловості, вимагав спорудження в Україні автотракторного заводу. Без належного постачання тракторами, на думку О.Г. Шліхтера, неможливо було встигнути за фактичними темпами колективізації. І таки почалося спорудження Харківського тракторного заводу. Однією із заповуток успішної колективізації господарювання Олександр Шліхтер вважав електрифікацію, отож боровся за неї.

Учений опублікував серйозні дослідження, присвячені використанню продуктивних сил району Великого Дніпра, сировинних ресурсів України. Зберігає і нині актуальність порушене ним питання про пошук українських нафти та газу. У 1934 р. Академія наук УСРР, де О.Г. Шліхтер був віце-президентом, а президентом - О. Богомолець, на свій страх і ризик розпочала бурові роботи. Зрештою 9 червня 1937 р. свердловина № 2- біс дала першу в Україні "лівобережну нафту". Можна відзначити також і дослідження покладів руд кольорових та благородних металів і чимало іншого. Вагомі наукові розвідки здійснювала створена у 1936 р. Рада з вивчення продуктивних сил УРСР на чолі з Олександром Шліхтером.

Його наукові розробки як ученого-економіста, практична діяльність були високо відзначені радянською владою. У 1929 р. він став академіком АН УРСР, а з 1934 р. - академіком АН БРСР. З 1935 р. Олександр Григорович - доктор економічних наук. Протягом 1931-1938 рр. він був віце-президентом АН України.

Іноді можна зустріти сучасні публікації, в яких стверджується, нібито вчений мав пряме відношення до знищення національного характеру Української академії наук, що він безпідставно став доктором економічних наук. Інші дослідники, навпаки, підкреслюють, що у керівника органів державної безпеки Берії Олександр Григорович був на "поганому рахунку" за виразні українські погляди [24, с. 3].

Чи має Олександр Шліхтер нести відповідальність за репресії спеціалістів 30-х рр., у тому числі кооператорів? Напевне, так, оскільки був у вищому ешелоні влади. Водночас відомо, що він засуджував арешт голови Держплану України Ю.М. Коцюбинського, звертався з цього приводу до голови ВЦВК СРСР М.І.Калініна. Шануючи родину Коцюбинських, виступав з доповідями про творчість Михайла Михайловича, написав брошуру про відомого митця слова. Це мало велике значення, бо в ті часи М.М.Коцюбинського розглядали як "причетного до націоналізму" письменника.

1937 рік став для О.Г. Шліхтера переломним. Хоча його оминули арешти і заслання, але він був позбавлений реального впливу у владі. У цьому році старого комуніста вивели зі складу Політбюро ЦК КП/б/У, а наступного звільнили з посади віце-президента Академії наук України. Такий життєвий фінал чекав безперечно здібну людину, талановитого організатора, економіста-практика, фанатично переконаного у правильності більшовицької доктрини.

У біографії Олександра Шліхтера, як і в житті його попередника на посту голови правління Вукоопспілки Володимира Затонського, було багато протиріч. Не варто відкидати того факту, що обидва вони зробили певний внесок у розбудову споживчої кооперації України в перші роки непу. Проте адміністративні методи керівництва, готовність до виконання будь-яких завдань керівництва партії

та держави суперечили демократичним принципам споживчої кооперації і швидше шкодили, а не сприяли прояві її господарської ініціативи.

Сучасний фінансово-економічний стан споживчої кооперації багато в чому нагадує економічну кризу перших років непу. Врахування досвіду господарської діяльності споживчої кооперації в роки непу зберігає свою теоретичну і практичну значимість. Переконані, що без необхідної підтримки на державному рівні кооперація, особливо на селі, не зможе посісти достойне місце в соціально-економічній структурі, захистити пересічного споживача. Крім цього, апарат споживчої кооперації і в центрі, і на місцях потребує висококваліфікованих кадрів. З огляду на це аналіз діяльності Олександра Шліхтера як кооператора, його попередників та наступників на посаді голови правління Вукоопспілки набуває все більшої ваги та актуальності.

1. Вірник Д.Ф. Олександр Григорович Шліхтер. - К.: Наукова думка, 1979. - 110 с.
2. Каневский Е.М., Марголин Л.Г. У истоков советской торговли. - М.: Экономика, 1975. - С. 39.
3. Там само. - С.40.
4. Лубенський П., Ванцак Б. Ким же був О.Г.Шліхтер ? (із нагоди його 125-ліття і не тільки...) // Лубенщина. - 1993. - 1 вересня. - С.3.
5. Каневский Е.М., Марголин Л.Г. У истоков советской торговли. - С. 45.
6. Шліхтер О.Г. Спомини // Літопис революції. - 1928. - Кн. 2. - С. 8.
7. Шліхтер О. Твори. Том V. - Харків: Пролетар, 1931. - С. 293.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі: ЦДАВО України). - Ф. 296. - Оп. 1. - Спр. 1427. - Арк. 65.
9. Кооперативний бюлетень Вукоопспілки. - 1923. - № 13-14. - С. 2-4.
10. ЦДАВО України. - Ф. 296. - Оп. 1.- Спр. 1075. - Арк. 117.
11. Там само. - Оп. 6. - Спр. 3. - Арк. 83.
12. Там само. - Оп. 1. - Спр. 1075. - Арк. 122.
13. Сесія Ради Вукоопспілки // Вісті ВУЦВК. - 1923. - 10 жовтня.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі: ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 1743. - Арк. 85-85 зв.
15. ЦДАВО України. - Ф. 337. - Оп. 1. - Спр. 1636. - Арк. 53 зв.
16. Там само. - Оп. 6. - Спр. 3. - Арк. 84.
17. Там само. - Арк. 70.
18. Там само. - Арк. 81.
19. Там само. - Арк. 85-86.
20. Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. - 2006. - 20 жовтня. - С. 6-7.
21. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2091. - Арк. 185.
22. ЦДАВО України. - Ф. 337. - Оп. 1. - Спр. 1636. - Арк. 53 зв.
23. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. - К.: Либідь, 1993. - С. 197-198.
24. Лубенський П., Ванцак Б. Ким же був О.Г. Шліхтер? // Лубенщина. - 1993. - 1 вересня. - С.3.

Анализируется опыт хозяйственной деятельности государственного деятеля Александра Шлихтера во время его пребывания на должности председателя правления Всеукраинского центрального союза потребительских обществ Украины в период финансово-экономического кризиса 1923 г.

There is an analysis of the experience of economic activity of statesman Alexander Shlihter during his stay on a post of the chairman of the board of the Central union of consumer societies of Ukraine in the period of financial and economic crisis of 1923.